УДК 376-056.26: 617.75: 376.016: 62/64]-053.4

ПІЗНАННЯ ПРЕДМЕТНОГО СВІТУ СЛІПИМИ ДОШКІЛЬНИКАМИ У ПРОЦЕСІ ТРУДОВОГО ВИХОВАННЯ

Олег Легкий

У статті представлено початок розвитку активного тактильного сприймання у дітей з глибокими порушенням зору, пізнання властивостей навколишніх предметів та формування уявлень про довкілля у процесі трудового виховання дошкільників з порушенням зору.

Ключові слова: *дотикове обстеження предметів, дошкільники з порушенням зору.*

ПОЗНАНИЕ ПРЕДМЕТНОГО МИРА СЛЕПЫМИ ДОШКОЛЬНИКАМИ В ПРОЦЕССЕ ТРУДОВОГО ВОСПИТАНИЯ

В статье представлено начало развития активного тактильного восприятия у детей с глубокими нарушениями зрения, познание свойств окружающих предметов и формирование представлений об окружающей среде в процессе трудового воспитания дошкольников с нарушением зрения.

Ключевые слова: *осязательное обследование предметов, дошкольники с нарушением зрения.*

THE KNOWLEDGE OF THE OBJECTIVE WORLD OF BLIND PRESCHOOL CHILDREN IN THE PROCESS OF LABOR EDUCATION

The article presents the beginning of the development of active tactile perception of children with profound visual impairment, learning the properties of the surrounding objects and the formation of ideas about the environment in the process of labor education of preschool children with visual impairment.

Keywords: *tactile examination of subjects, preschool children with visual impairment.*

Одним з основних завдань трудового виховання дітей з порушенням зору є формування у них уявлень про навколишній світ на основі чуттєвого досвіду. Чуттєве пізнання властивостей навколишніх предметів є неодмінною умовою формування повноцінних уявлень дитини про навколишній світ, розвитку її мови, інтелекту. Яким же чином виникають уявлення на основі чуттєвого пізнання? По-перше, формування уявлень у дітей відбувається в процесі безпосереднього сприймання предметів, тобто в результаті перцептивних дій. У зрячих дітей формування уявлень відбувається насамперед на основі зорового сприймання, що здійснюється за допомогою рухів ока, у сліпих — на основі дотикового обстеження предмета.

По-друге, уявлення формуються у процесі практичної, перетворюючої діяльності самих дітей, тобто в процесі функціональних дій із предметом, у взаємодії його з іншими, функціонально пов'язаними з ним предметами. Так, формуванню уявлення про коробку в маленької дитини сприяє не лише її сприйняття, здійснюване за допомогою зору або дотику, але й дії з нею (відкривання й закривання, наповнення її предметами відповідної величини).

Сліпі діти молодшого дошкільного віку ще не володіють прийомами дотикового обстеження. Як показують дослідження, вони зазнають труднощів у знаходженні основних частин навіть знайомих їм предметів, іграшок (С. Гарний). Рухи їхніх рук по предмету хаотичні й носять в основному охоплюючий характер. До старшого дошкільного віку діти можуть цілеспрямовано й планомірно обстежувати знайомий предмет за допомогою дотику. Однак при обстеженні незнайомого предмета планомірність рухів рук дітей порушується, а це утруднює або навіть унеможливлює побудову цілісного образу предмета.

Отже, формування прийомів дотикового обстеження предметів — тривалий процес, що не завершується до початку шкільного навчання. Поряд з несформованістю прийомів дотикового обстеження предметів у сліпої дитини є труднощі в просторовому орієнтуванні, недостатній розвиток дрібних рухів пальців рук. Дитина без спеціального навчання не має змоги наслідувати дії оточуючих. Все це в сукупності призводить до збіднення його предметних дій, а значить і до збіднення чуттєвого досвіду.

Водночас у незрячих дітей досить вчасно розвивається мова, що слугує потужним засобом компенсації зорового дефекту. За допомогою слова діти здобувають знання про різні предмети і явища, міркування допомагають їм краще й глибше зрозуміти навколишній світ, вирішувати різні завдання, які ставить перед ними життя. Як переконливо показала Л. Солнцева [1], розвиток мови й мислення сліпого дошкільника позитивно позначається на процесі сенсорного, чуттєвого відображення ним зовнішнього світу, на формуванні узагальнених образів навколишніх предметів, на розвитку предметних дій.

В умовах дефіциту сенсорної інформації в старшому дошкільному віці стає можливим шлях формування уявлень про той або інший предмет не природним й звичайним шляхом від чуттєвого образу до поняття, а навпаки, від поняття до образу. Відбувається наповнення уявлень чуттєвими даними й формування вторинних уявлень на основі наявних понять [4]. Однак відомо, що недостатність чуттєвого досвіду призводить до того, що уявлення дітей про довкілля стають неповними, неточними, перекрученими або навіть підміню-

ються формальними знаннями. Таким чином, основним завданням виховання сліпої дитини залишається забезпечення чуттєвої основи формування уявлень і життєвих понять.

Оскільки в цілому сліпота меншою мірою впливає на розвиток мови, ніж на сенсорний розвиток, шлях компенсації переважно через використання мови й первинно збереженого мислення є більш легким й на перший погляд може здатися більш природним. Цим шляхом зазвичай прагне йти й сама дитина, оскільки в умовах дефіциту сенсорної інформації в неї значно знижується рухова активність, активність пізнавати довкілля за допомогою власних дій із предметами. Цьому часто сприяють і дорослі, що виховують дитину в родині. Вони направляють всі свої зусилля на розвиток його мови — читають дитячі книги, необмежено дають слухати записи казок, пісень, розучують із дитиною вірші. У результаті розвиток дитини стає дисгармонійним, а знання його про довкілля носять в основному формальний характер.

В умовах спеціальних дошкільних установ розвитку перцептивних дій приділяється велика увага. На спеціальних заняттях діти вчаться обстежувати предмети за допомогою збережених аналізаторів, вчаться конструювати, ліпити й т. ін.

Крім того їхня предметна діяльність розвивається й у процесі набуття навичок самообслуговування. У результаті, до старшого дошкільного віку в дітей формуються типові, узагальнені образи предметів. Інакше кажучи, діти набувають здатності співвідносити конкретні предмети по ряду ознак до певного типу. Більш того, у старшому дошкільному віці сліпі діти за сприятливих умов виховання використовують сенсорні еталони. У них формуються специфічні способи вирішення сенсорних завдань із використанням вже сформованих образів, уявлень й мисленнєвого їх аналізу [4].

Як відомо, основними методами навчання дошкільників є наочний, практичний і словесний. Зазвичай вони рідко застосовуються окремо, а, як правило, — в різних комбінаціях один з одним. Частка кожного з них залежать від змісту навчального матеріалу й від вікових особливостей дітей. Так, дошкільники (особливо діти молодшого й середнього дошкільного віку) краще засвоюють словесні пояснення при супроводі показом відповідних об'єктів. Однак дослідження психологів показали, що за допомогою лише словесних методів можна сформувати досить глибокі знання про навколишній світ, якщо активізувати вже наявні у дитини знання, використовуючи їх для отримання нових, більш складних знань.

Зазначене положення має особливе значення для виховання сліпих дітей. Словесні пояснення, що спираються на раніше сформова-

ні уявлення дітей, значно розширюють межі пізнання навколишнього світу, знайомлять із предметами і явищами, які вони, на відміну від зрячих дітей, не можуть пізнати безпосередньо. Таким чином, чим більше у дитини уявлень про предмети, заснованих на чуттєвому досвіді, тим ширші й можливості словесного методу.

Як краще організувати процес сприймання дитиною із глибоким порушенням зору, щоб він призводив до формування правильних, повноцінних уявлень про предмети? Щоб спробувати відповісти на це питання, розглянемо застосування в корекційно-виховній роботі зі сліпими дошкільниками наочного й практичного методів у їхньому поєднанні зі словесним поясненням.

Застосування *наочного методу* в навчанні сліпих дітей — це, насамперед, їхнє знайомство з навколишніми предметами за допомогою дотику й залишкового зору. Таким чином, наочний метод спрямований на формування уявлень дітей про предмети на основі перцептивної діяльності. В якості об'єктів обстеження виступають як реальні предмети, так і різні іграшки, що виконують також роль моделі. При цьому дуже важливо, щоб в іграшці були чітко виділені основні властивості об'єкта.

Педагог вчить дитину обстежувати предмет зверху вниз двома руками, виділяючи основні частини предметів. На спеціальних заняттях процес дотикового обстеження, класифікація предметів за різними параметрами включаються як основний момент у різні дидактичні ігри, такі як «Казковий мішечок», «У кого така іграшка» й ін. Ці ігри розраховані головним чином на впізнавання предметів або на виділення якоїсь однієї ознаки предмета.

Однак, як ми вже говорили, необхідно зробити акцент на розвитку аналізуючого сприймання, а для цього потрібно навчати дітей різнобічному вивченню об'єкта, його властивостей й особливостей. Яку ж діяльність варто запропонувати дитині, щоб необхідною її умовою була аналітико-синтетична діяльність на рівні сприйняття? На нашу думку, такою діяльністю є порівняння двох об'єктів.

Порівняння (знаходження подібності й відмінності) лежить в основі будь-якого пізнавального акту й може бути доступна дітям старшого дошкільного віку. Порівняння двох предметів за допомогою як зору, так і дотику є досить складною пізнавальною діяльністю. У її процесі кожний з послідовно обстежуваних об'єктів співвідноситься з актуалізованим образом іншого по виділеній властивості. Відбувається почергове обстеження обох предметів. Відношення відповідних ознак виражається за допомогою судження.

Порівняння відбувається й при впізнаванні об'єкта (обстежуваний предмет зіставляється з його уявним образом), і при виконанні

завдання знайти предмет по заданому зразку (кожний з обстежуваних предметів порівнюється зі зразком, поки не буде знайдений тотожний йому). У практиці навчання сліпих дошкільників використовується й порівняння двох предметів. Однак, зазвичай, дітям дається завдання порівняти об'єкти, що відрізняються незначною мірою, за певними параметрами. Наприклад, два олівці порівняти по довжині й товщині, два м'ячі — по величині й матеріалу.

Для порівняння варто підбирати предмети, тотожні один одному, предмети, що відрізняються деякими несуттєвими ознаками (варіанти одного предмета), предмети, що відрізняються один від одного істотними ознаками, але які можна віднести до однієї категорії (видів транспорту, меблів, посуду й т. ін.), і, нарешті, предмети, що належать до різних категорій. Найбільший розвивальний ефект для сліпих дітей мають другий і третій варіанти, яким і потрібно приділяти основну увагу.

Порівняння двох схожих предметів дає можливість пізнавати різні об'єкти в їх різноманітті. Пізнання як істотних, так і несуттєвих ознак різних варіантів одного і того ж предмета сприяє формуванню його узагальненого образу. Діти мають можливість знаходити розбіжності й подібності в предметах. Щоправда, різнитися вони мають за несуттєвими ознаками. Наприклад, дві чашки, що відрізняються за формою й величиною.

Порівняння двох предметів, що належать до однієї категорії, дозволяє виявити їхні істотні ознаки, що дають можливість використати предмет певним чином (тобто виявити функціональні якості предметів). З'являється можливість знаходити як розходження, так і подібність у властивостях й ознаках предметів (як істотних, так і несуттєвих).

Дітям варто ставити питання, що спрямовують їхню увагу насамперед на найбільш істотні ознаки предметів, що допомагають їм визначити призначення предметів, їхні функціональні особливості. При цьому діти користуються наявними в них знаннями про предмет, який вони обстежують. За допомогою педагога, що надає дітям запитання й пояснення, ці знання розширюються й поглиблюються.

З іншого боку, необхідно активізувати діяльність дітей із обстеження порівнюваних предметів, їхніх частин. Педагог повинен враховувати наявну у дітей схильність замінювати обстеження предметів за допомогою дотику, — порівнянням, винятково у вербальному плані з опорою на сформовані у них образи предметів. Ця схильність є одним із випадків свідомого прагнення сліпої дитини замінювати практичну дію його словесним описом. Тому в процесі розвитку у сліпих дітей операції порівняння важливо простежувати,

щоб дитина не починала порівнювати предмети за заученою схемою у відриві від безпосередньо сприйнятих ознак. Таким чином, порівняння предметів повинно містити таке змістове наповнення:

- впізнавання предметів, віднесення їх до того чи іншого поняття (наприклад, це машина, це вітрильний човен);
- вказування на їхнє призначення й виявлення деталей, за допомогою яких предмет використовується тим або іншим способом (ось у машини є колеса, вона їздить, а у човна немає коліс, він плаває по воді, у човна є вітрило, що затримує вітер і сприяє пересуванню човна);
- виявлення деталей предметів, однакових за призначенням, але різних за формою, величиною й ін. (у машини й у човна є кермо, але у машини кермо кругле, а у вітрильного човна продовгувате);
- знаходження відмінних ознак предметів (форми деталей, величини, кольору, матеріалу). Важливо звертати увагу дітей на різне просторове розташування однакових або схожих деталей. Для цього підбираються відповідні предмети (порівнюються вуха у зайця й ляльки, гвинт у літака й вертольота тощо, підмічається різниця в їхньому просторовому розташуванні);
- знаходження однакового чи схожого в предметах, у тому числі віднесення предметів до однієї категорії. Наприклад, літак і корабель схожі тим, що вони перевозять людей, вони — види транспорту. Варто враховувати, що дітям буває набагато легше знайти відмінне у предметах, ніж однакове, схоже. Однак, загалом, тотожність двох предметів вони, зазвичай, встановлюють без особливих труднощів.

Запитання педагога спрямовують пізнавальну активність дітей на істотні ознаки порівнюваних об'єктів, показують, на що потрібно звернути основну увагу. Згодом діти починають дотримуватися заданої послідовності порівняння предметів. Однак, безумовно, не буде помилкою, якщо дитина порівнюватиме предмети у довільній послідовності. Її можуть спровокувати на це легко виявлені й відчутні ознаки обстежуваних об'єктів. Головне, щоб дитина активно обстежувала предмети, використовуючи наявні знання про них й одержуючи нову інформацію про раніше не відомі їх властивості та якості.

У життєвій практиці сліпому доводиться обстежувати предмети не лише безпосередньо за допомогою дотику руки. У ряді ситуацій цей процес опосередковується іншим предметом: тростиною при ходьбі, грифелем при письмі за системою Брайля. За допомогою

виделки або шматочка хліба незрячий визначає кількість і розташування їжі в тарілці.

Помилки, що допускаються дітьми в процесі занять, як правило, свідчать про рух їхньої думки. Відкидаючи невірне рішення, вони прагнуть знайти правильний шлях. При цьому вся їхня увага буває зайнята процесом обстеження, виявленням ознак предмета, його властивостей.

Високу пізнавальну активність дітей задає й підтримує не лише сам процес заняття, але й увага педагога до діяльності дитини. Доброзичливий тон педагога, підбадьорення при невдачах, своєчасна допомога у вигляді допоміжного запитання, поради не тільки підтримують, але й підсилюють пізнавальну активність й увагу дитини.

Оволодіння функціональними діями із предметами, узагальненими способами дії, значно підвищують можливості дитини орієнтуватися в навколишньому світі. У предметній діяльності дитиною пізнаються зв'язки й взаємозалежності різних об'єктів.

У процесі предметно-практичної діяльності розвиваються рухи рук, дрібна моторика пальців, дотик; формуються фундаментальні властивості сприйняття — цілісність, структурність, константність, категоріальність і т.д.).

Метою застосування *практичного методу* є формування перцептивних дій на етапі екстреоризації, що є матеріальним прототипом ідеальних дій, які забезпечують сприйняття. У процесі предметно-практичної діяльності дітей вирішуються наступні основні **завдання**:

- формуються навички орієнтаційних дій при цілеспрямованому обстеженні об'єкту;
- розвиваються вміння уявно розділяти об'єкт на частини, виділяти його структуру, співвідносити частини, поєднувати частини в ціле;
- формуються суспільно вироблені сенсорні еталони за допомогою предметних зразків;
- виробляється навичка зіставлення образу, що формується в ході обстеження об'єкта, і образу-еталона, що зберігається в пам'яті.

У зрячих дітей інтенсивний розвиток предметної діяльності відбувається в ранньому віці. У дітей із глибоким порушенням зору він зазвичай запізнюється й протікає більш повільно. З огляду на це, у спеціальних дошкільних установах для сліпих дітей розвитку предметної діяльності приділяється особлива увага як у побуті (при формуванні навичок самообслуговування), так і на спеціальних заняттях.

Робота з натуральними предметами будується на використанні наступних навчальних завдань: визначення інформативних ознак предметів; упізнавання об'єкта на основі цих ознак; порівняння предметів, знаходження подібності, розходження за одною або декількома ознаками; узагальнення й категоризація предметів. Діти вчаться співвідносити предмети за величиною, об'ємом.

У процесі дотикового обстеження здійснюється пізнання різних властивостей й ознак предметів: форми, величини, фактури, температурних ознак.

Знайомство з формою за допомогою дотику варто починати з об'ємних геометричних фігур: куба, кулі, бруска (так спрощено називають прямокутний паралелепіпед), циліндра, конуса.

Спочатку діти повинні навчитися впізнавати ці форми, відрізняти одну від іншої, виділяти характерні ознаки кожної форми й співвідносити із цими формами знайомі предмети. Наприклад, м'яч, помідор, яблуко мають кулясту форму; багато коробочок за формою схожі на брусок; морква, шпиль вежі являють собою форму конуса й т.п.

Від об'ємних геометричних форм варто перейти до площинних. Учитель дає кожній дитині модель геометричної фігури (коло, квадрат, трикутник тощо), називає її й керує обстеженням.

Для закріплення отриманих у такий спосіб уявлень пропонується знайти серед декількох геометричних фігур, а потім і предметів (ґудзик, носова хустка, серветка тощо) фігури даної форми.

На наступному етапі треба тренувати дітей у знаходженні знайомих геометричних форм серед контурів навколишніх речей і їхніх частин. Наприклад, кришка столу має прямокутну форму, сидіння стільця — чотирикутну, денце квіткового горщика — круглу тощо.

Ефективним способом удосконалення моторики й дотику в процесі сприйняття форм є різні вправи на класифікацію геометричних фігур. Так, можна запропонувати дітям розкласти в окремі коробочки, змішані разом, кола, квадрати (куби, циліндри, конуси). Виконання таких вправ сприяє розвитку елементарних прийомів обстеження форми й тренуванню м'язових відчуттів, удосконалюванню рухів кисті й пальців рук (дитина вчиться обхоплювати предмет міцно, але без напруги).

Крім того, для тренування дрібної моторики рук корисно сортувати різні предмети: намистинки, камінчики, жолуді й т.п. Сортувати можна й фішки різних мозаїк, для чого потрібно змішати їх, а потім розкладати за величиною й за формою.

Більші можливості для освоєння навичок дотикового сприйняття полягають у грі «Казковий мішечок». Мішечок комплектується

різними невеликими предметами: котушкою, кільцем, кубиком, кулькою, пірамідкою, маленькою лялькою й т.д. Залежно від дидактичних завдань гра може проводитись по-різному. Наприклад, дитина намацує й дістає названий учителем предмет або відбирає предмети за зазначеною вчителем ознакою.

Інший варіант цієї гри. Дитина дістає перший предмет, що трапився, обстежує його і називає характерні ознаки цього предмета.

У дидактичній грі можна вправляти дітей у диференціюванні предметів за величиною. Наприклад, після обстеження лялькових білочок запропонувати учням розсортувати жолуді за величиною на більші й менші для того, щоб «нагодувати» білочку-маму і її дитинча.

Можна поєднувати вправи на ознайомлення з формою із диференціацією величини, тобто при однаковій формі предметів варіювати їхню величину. У початкових вправах треба використовувати об'єкти, що різко відрізняються один від іншого за величиною. Відповідний цикл корекційних вправ варто починати із двох предметів (великий-маленький), потім пред'являти учням три предмети (великий, менший, ще менший). Таким чином, у дітей поступово виробляються вміння розрізняти предмети, що мають невелику різницю по величині.

Для розвитку дотикової чутливості треба приділяти особливу увагу знайомству й розпізнаванню поверхонь із різними фактурами: гладкі, шорсткі, ворсисті й ін. Для цього використовуються набори тканин, різних сортів паперу, набори, що включають предмети з дерева, металу, скла, пластмаси, глини й інших матеріалів. При ознайомленні учнів з фактурою предметів їхня увага фіксується також і на температурних відчуттях, одержуваних при сприйнятті різних матеріалів. Обстежувані матеріали необхідно поєднувати з характеристикою їхньої фактури. Наприклад, метал — гладкий і холодний, тканина — шорсткувата й м'яка тощо.

Кожне завдання має безліч варіантів виконання залежно від того наочного матеріалу, яким володіє педагог. Найбільш ефективна форма реалізації завдань — ігрова. Дитину необхідно навчати всім специфічним і функціональним діям із предметами, процесам наслідування, використовуючи при цьому спільні дії, мову. Варто починати гру або заняття з дитиною із двома- трьома, а іноді й одним предметом, поступово додаючи нові.

Література

1. Воспитание и обучение слепого дошкольника / Под ред. Л.И. Солнцевой. — М.: Просвещение, 1967. — 175 с.

2. Корекційно-реабілітаційна робота в спеціальних дошкільних закладах для дітей з особливими потребами : навч. посіб. / Т. М. Дегтяренко, Л. С. Вавіна. — Суми : ВТД «Університетська книга», 2012. — 302 с.
3. Литвак А. Г. Тифлопсихология / А. Г. Литвак. — М. : Просвещение, 1985. — 207 с.
4. Особенности проведения занятий со слепыми детьми в часы коррекции: учебно-методическое пособие / Под ред. Л. И. Солнцевой. — М. : Всероссийское общество слепых (ВОС), 1990. — 126 с.

УДК: 376-056.262-053.3-055.5/.7:364-787.7

КОНЦЕПЦІЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ДІТЕЙ З ГЛИБОКИМИ ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ РАННЬОГО ВІКУ (ВІД 0 ДО 3-Х РОКІВ)

Ірина Гудим

Висвітлюються концептуальні підходи до організації раннього психолого-педагогічного супроводу дітей з порушеннями зору. Розкривається поняття «ранній супровід (допомога, втручання)», проаналізовано сучасний стан його нормативно-правового, соціального та психолого-педагогічного забезпечення, виділяються принципи, основні та специфічні завдання раннього психолого-педагогічного супроводу дитини з порушеннями зору, напрями, етапи, шляхи та умови його реалізації. Деталізовано розкриваються особливості психофізичного розвитку дитини з важкими порушеннями зору раннього віку та напрями практичної реалізації раннього супроводу, зокрема емоційне спілкування, фізичний розвиток, сенсорно-перцептивний розвиток в процесі ознайомлення з навколишнім.

Ключові слова: *глибокі порушення зору, ранній вік, психолого-педагогічний супровід.*

КОНЦЕПЦИЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ ДЕТЕЙ С ГЛУБОКИМИ НАРУШЕНИЯМИ ЗРЕНИЯ РАННЕГО ВОЗРАСТА (ОТ 0 ДО 3-Х ЛЕТ)

Освещаются концептуальные подходы к организации раннего психолого-педагогического сопровождения детей с нарушениями зрения. Раскрывается понятие «раннее сопровождение (помощь, вмешательства)», проанализировано современное состояние его нормативно-правового, социального и психолого-педагогического обеспечения, выделяются принципы, основные и специфические задачи раннего психолого-педагогического сопровождения ребенка с нарушениями зрения, направления, этапы, пути и условия его реализации. Детализировано раскрываются особенности психофизического развития ребенка с тяжелыми нарушениями зрения раннего возраста и направления практической реализации раннего сопровождения, в частности эмоциональное общение, физическое развитие, сенсорно-перцептивное развитие в процессе ознакомления с окружающим миром.